

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za psihologiju

PRILAGODBA DJECE NA RAZVOD RODITELJA

Petra Martinčić

Mentor: doc. dr. sc. Gordana Kuterovac Jagodić

svibanj, 2005.

SADRŽAJ

Sažetak	2
Uvod	3
Reakcije djece na razvod	3
Dob djeteta u vrijeme razvoda	4
Kratkoročni i dugoročni učinci razvoda	5
Spolne razlike u prilagodbi na razvod	6
Internalizirani i eksternalizirani problemi	6
Stresori vezani uz razvod	7
Cilj i problemi	11
Metoda	12
Rezultati	14
Rasprava	21
Povezanost dobi djeteta u vrijeme razvoda s problemima prilagodbe djece na razvod	21
Povezanost broja doživljenih stresora vezanih uz razvod s problemima prilagodbe djece na razvod	22
Povezanost vremena proteklog od razvoda s problemima prilagodbe djece na razvod	25
Spolne razlike u problemima prilagodbe djece na razvod roditelja	25
Prednosti i nedostaci istraživanja	27
Zaključak	29
Prilog 1: Upitnik stresora vezanih uz razvod	30
Prilog 2: Skala procjene ponašanja djece od 6 do 18 godina (CBCL)	32
Literatura	34

Petra Martinčić

Sažetak

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati povezanost dobi i spola djeteta, količine doživljenih stresora vezanih uz razvod i vremena proteklog od razvoda s varijacijama u prilagodbi djece na razvod njihovih roditelja. Prikupljene su roditeljske procjene djece (N = 40) u dobi od 6 do 18 godina. Dio podataka prikupljen je u Udruzi samohranih roditelja Hrvatske (N = 23), a dio u jednoj osnovnoj školi u Zagrebu (N = 17). Rezultati pokazuju sljedeće: 1. djeca koja su starija u vrijeme razvoda roditelja pokazuju više eksternaliziranih problema; 2. djeca koja su doživjela više stresora vezanih uz razvod pokazuju više internaliziranih problema (u cjelokupnom uzorku); u uzorku iz Udruge povezanost broja stresora ne korelira statistički značajno ni s jednom mjerom problema prilagodbe, a u uzorku iz škole sve korelacije između broja stresora i problema statistički su značajne; 3. problemi djece variraju neovisno o količini vremena proteklog od razvoda; 4. nije nađena značajna razlika u prilagodbi na razvod između dječaka i djevojčica.

Summary

The purpose of this study was to investigate the association of age, gender, quantity of experienced divorce stressors and amount of time after divorce with the variations in children's adjustment to their parents' divorce. Parents' reports of children (N = 40) aged 6 to 18 were obtained. Some parents were contacted through the Association of Single-parents of Croatia (N = 23), and some through one elementary school in Zagreb (N=17). Results suggest the following: 1. more externalizing problems if children are older at the time of divorce, 2. more internalizing problems if children experience more divorce stressors (in the whole sample); in the sample of children from the Association there is no significant correlation of adjustment problems with the amount of experienced divorce stressors; in the sample from school all correlations between stressors and adjustment problems are significant, 3. children's problems don't correlate significantly with the amount of time after divorce, 4. no significant difference in adjustment between boys and girls.

Ključne riječi: razvod, djeca, stresori vezani uz razvod, internalizirani problemi, eksternalizirani problemi

Key words: divorce, children, divorce stressors, internalizing problems, externalizing problems

UVOD

Razvod braka masovna je pojava, osobito u ekonomski razvijenim zemljama i visoko urbaniziranim sredinama, i ima tendenciju porasta bez obzira na prisutnost djece u braku (Kolesarić, Krizmanić i Petz, 1991). Porast učestalosti razvoda najbolje se vidi u odnosu sklopljenih i razvedenih brakova u jednoj godini. Prema tom kriteriju broj rastavljenih brakova u Hrvatskoj je porastao – od 138 rastavljenih na 1000 sklopljenih u 1968. g. do 226 rastavljenih na 1000 sklopljenih u 1991. U zadnjih 10-ak godina taj broj varira iz godine u godinu od 146 do 226, a 2002. g. iznosi 197,1 (Statistički ljetopis Republike Hrvatske, 2003). Većina brakova koji završe razvodom jesu brakovi s barem jednim djetetom – 82 % razvedenih brakova u gradu Zagrebu (Kolesarić i sur., 1991). Postotak djece koja ne žive s oba roditelja u porastu je, a u nekim zemljama, primjerice u SAD-u, broj je već impresivno velik. Prema nekim procjenama barem šestero od desetero djece barem će neko vrijeme živjeti u domu sa samo jednim roditeljem prije no što navrši osamnaest godina (Demo i Acock, 1988; prema Lauer i Lauer, 1994). Dvije trećine rastavljenih žena i tri četvrtine rastavljenih muškaraca sklope novi brak, gotovo uvijek nakon prethodnog razdoblja kohabitacije, a stopa razvoda drugoga braka još je veća nego stopa razvoda prvoga braka, zbog većeg rizika razvoda u prvih nekoliko godina braka (Cherlin, 1992).

Reakcije djece na razvod

Posljedice razvoda braka prije svega obuhvaćaju reakcije bračnih partnera i njihove djece na novu «situaciju» koja se vrlo često ne javlja iznenada, nego traje kao proces koji se već dosta dugo odvijao u obitelji.

Većina djece na početku doživljava razvod roditelja kao stresni događaj, no reakcije su djece različite. Neka djeca pokazuju iznimnu otpornost i dugoročno čak mogu profitirati od suočavanja s takvom promjenom, u nekih se javljaju razvojne poteškoće, a neka pak pokazuju odgođene učinke koji se često pojavljuju u adolescenciji (Hetherington, Stanley-Hagan i Anderson, 1989).

Pozitivni učinci razvoda nađeni su samo u djevojčica, i to samo pod umjerenim, ne pod visokim ili niskim, stupnjevima stresa i uz prisutnost bliske i brižne odrasle osobe (Hetherington i Stanley-Hagan, 1999).

Varijable poput intenziteta sukoba između roditelja prije razdvajanja, dobi u vrijeme razvoda, povezanosti s oba roditelja nakon razvoda i sl., samo su neki od čimbenika koji utječu na prilagođavanje djece na novonastalu situaciju. Ako razvod rezultira završetkom sukoba, stabilnijim domom i zdravijim roditeljima, rizik za probleme kod djece znatno se smanjuje (Heubusch, 1998).

Zaključak metaanalize istraživanja utjecaja razvoda na prilagodbu djece koju su proveli Amato i Keith (1991) jest da djeca razvedenih roditelja pokazuju niži stupanj psihološke dobrobiti nego djeca nerazvedenih roditelja, ali razlike su uglavnom relativno male.

Dob djeteta u vrijeme razvoda

Uobičajene reakcije djece i adolescenata na razvod roditelja uključuju kontinuiranu želju da se roditelji pomire, strah od napuštanja, osjećaje krivnje, regresiju na prethodna razvojna razdoblja, poremećaje spavanja i tjelesne simptome.

Dob u kojoj su djeca prošla kroz razvod roditelja utječe na dječje kratkoročne reakcije na razvod (Palosaari i Aro, 1994). U dojenačkoj dobi i ranom djetinjstvu nesposobnost djeteta da razumije koncept razvoda na intelektualnoj razini čini sve promjene zastrašujuće nepredvidljivim i zbunjujućim, što dovodi do separacijske anksioznosti, regresije u razvoju, ljutnje, straha i povlačenja. U predškolskoj dobi nastavak egocentričnosti i bolja kognitivna razvijenost dovode do osjećaja krivnje, misli o napuštanju ili kažnjavanju, regresije u razvoju i razvijanja pretjerane emocionalne ovisnosti o roditelju. U ranoj školskoj dobi tipične reakcije jesu tuga, depresija, ljutnja, generalizirana anksioznost. Mnogoj djeci opada školski uspjeh, često kroz cijelu školsku godinu u kojoj se razvod odvija. Djeca starije školske dobi vještija su u korištenju obrambenih mehanizama kao što su poricanje, intelektualizacija, potiskivanje emocija te tjelesni simptomi poput umora, glavobolje i bolova u trbuhu. Oni također češće pokazuju intenzivnu ljutnju na roditelje zbog razvoda. Ostale uobičajene emocije jesu osamljenost, žaljenje, anksioznost i osjećaj nemoćnosti. Adolescentima je razvod

osobito težak jer je to još jedan dodatan zadatak s kojim se moraju suočiti u tom burnom razdoblju. U njihovu ponašanju očituju se učinci razvoda, bilo da se razvod dogodio nedavno ili su ga proživjeli kad su bili mlađi. Adolescenti su skloni unutarnjim konfliktima: doživljavaju konfliktne emocije prema roditeljima (ljubav i ljutnju) te konflikt odanosti prema oba roditelja. Pozitivne emocije prema roditeljevim novim partnerima u konfliktu su s anksioznošću zbog intimnosti tih veza, a velika bliskost s roditeljem s kojim žive u koliziji je s njihovim potrebama za povećanom socijalnom i emocionalnom neovisnošću. U adolescenciji pogođenost razvodom može rezultirati potencijalno opasnim ponašanjima, poput zloupotrebe alkohola i droga, preranog stupanja u seksualne odnose i promiskuiteta, nasilja i delinkvencije.

Dosadašnje male razlike nađene u ponašanju, adaptaciji i životnoj situaciji između djece čiji su se roditelji razveli dok su bili u adolescenciji i djece koja su razvod roditelja proživjela u odrasloj dobi sugeriraju da dob djeteta u vrijeme razvoda roditelja ima ograničeni učinak na kasniju dobrobit djece (Palosaari i Aro, 1994).

Kratkoročni i dugoročni učinci razvoda

Neki autori razlikuju kratkoročne i dugoročne učinke razvoda (Hetherington i sur., 1989), a neki razlikuju i srednjoročne učinke (Amato, 1993; Amato i Keith, 1991; Wallerstein, 1991; prema Carr, 1999). Kratkoročni učinci obuhvaćaju posljedice razvoda koje se jave unutar dvije godine neposredno nakon razvoda, srednjoročni se javljaju između tri i deset godina nakon razvoda, a dugoročni nakon više od deset godina.

Kratkoročno djeca pokazuju različite tjelesne i emocionalne probleme kad im se roditelji razvode. U nekim slučajevima, npr. u obiteljima u kojima je bilo zlostavljanja ili intenzivnih i konstantnih sukoba, razvod može predstavljati olakšanje više nego traumatsko iskustvo. No, većinom su kratkoročni učinci negativni. Zapravo, razvod će vrlo vjerojatno prouzročiti krizu u djeteta, ali ona će se razrješiti u prvih šest do dvanaest mjeseci (Kelly, 1988, prema Lauer i Lauer, 1994) ili unutar dvije godine nakon razvoda (Hetherington, Cox i Cox, 1982).

Longitudinalne studije upućuju na nastavak negativnih učinaka i nakon dvogodišnje krize kod manjeg broja djece i adolescenata, kao i ponovno pojavljivanje ili

tek prvo pojavljivanje problematičnog ponašanja u adolescenata koji su se prije oporavili ili dobro prilagodili na razvod (Kasen, Cohen i Brook, 1996). Nalazi dugoročnih negativnih posljedica i nakon razdoblja adolescencije upućuju na mogućnost čak i većeg negativnog utjecaja razvoda na ponašanje u odrasloj dobi nego neposredno nakon razvoda (Amato i Keith, 1991).

Prema nekim nalazima, dugoročne posljedice povezane su više s dječjim stupnjem razvoja, spolom, temperamentom, kvalitetama doma i odgoja, kapacitetima suočavanja i sustavom potpore dostupne roditeljima i djeci, nego sa samim procesom razvoda ili sklapanja novog braka (Hetherington i sur., 1989).

Spolne razlike u prilagodbi na razvod

Rezultati istraživanja pokazuju da razvod roditelja izaziva veći stres u dječaka nego kod djevojčica (Shaw, Emery i Tuer, 1993). Druga, pak, istraživanja pokazuju da razvod jednako pogađa djevojčice i dječake, samo se to očituje na drukčiji način. Djevojčice su sklonije internaliziranim problemima, a dječaci eksternaliziranim (Kerig, 1998; Kasen i sur., 1996; Hetherington, Cox i Cox, 1985). I stabilnost dugoročne prilagodbe različita je za djevojčice i dječake: eksternalizirani problemi stabilniji su u dječaka, a internalizirani u djevojčica (Hetherington i sur., 1985).

Hoffman, Levy-Shiff i Ushpiz (1993) našli su, u istraživanju utjecaja stresnih događaja na prilagodbu djece školske dobi, da spolne razlike u prilagodbi variraju sa stupnjem doživljenog stresa tj. s brojem životnih događaja. Dječaci su manje anksiozni i povučeni nego djevojčice uz niski stupanj stresa, a pod visokim stresom te razlike nestaju. Samo je agresivnost jače izražena u dječaka neovisno o stupnju stresa.

Internalizirani i eksternalizirani problemi

Iako mnoga djeca razvednih roditelja neće pokazivati znakove teške psihopatologije, određeni broj istraživanja pokazuje da razvod povećava kod djece rizik za tri različita tipa problema prilagodbe (Amato i Keith, 1991; Emery, 1988; Wallerstein, 1991; Zill, Morison i Coiro, 1993; prema Shaw i Ingoldsby, 1999): eksternalizirane probleme, internalizirane probleme i kognitivne deficite.

Vjerojatno najjasniji i najkonzistentniji nalazi u području istraživanja razvoda jesu oni koji pokazuju povezanost razvoda i eksternaliziranih problema kod djece (Grych i Fincham, 1992; prema Shaw i Ingoldsby, 1999). Eksternalizirani problemi uključuju ponašanja poput prkosa, agresije i delinkvencije. Hetherington i sur. (1978; prema Shaw i Ingoldsby, 1999) u svojoj su usporedbi djece razvedenih i nerazvedenih roditelja našli da djeca razvedenih roditelja pokazuju više neposlušnog i agresivnog ponašanja nego njihovi vršnjaci iz nerazvedenih obitelji. Djeca razvedenih roditelja također su činila većinu u ukupnom broju delinkvenata prema samoprocjenama dječaka (Goldstein, 1984; prema Shaw i Ingoldsby, 1999) i djevojčica (Kalter, Riemer, Brickman i Chen, 1985; prema Shaw i Ingoldsby, 1999) i službenoj statistici delinkvenata u SAD-u (Wadsworth, 1979; prema Shaw i Ingoldsby, 1999). Novija istraživanja te povezanosti slažu se da su djeca razvedenih roditelja rizična za eksternalizirane probleme, pogotovo dječaci (Camera i Resnick, 1988; Forehand, McCombs, Wierson, Brody i Fauber, 1990; prema Shaw i Ingoldsby, 1999).

Povezanost razvoda i internaliziranih problema slabija je nego za eksternalizirane probleme. Ipak, povećava se broj istraživanja koja nalaze tu povezanost (Forehand i sur., 1990; Hoyt, Cowan, Pedro-Carroll i Alpert-Gillis, 1990; prema Shaw i Ingoldsby, 1999), osobito u djevojčica (Furstenberg i Allison, 1989; prema Shaw i Ingoldsby, 1999). Istraživanje nedavno razvedenih obitelji sa 11-godišnjom do 13-godišnjom djecom pronašlo je značajne razlike u internaliziranim problemima kod djece u odnosu na djecu iz nerazvedenih obitelji (Forehand, McCombs, Long, Brody i Fauber, 1988; prema Shaw i Ingoldsby, 1999). Istraživanje djece drugog i trećeg razreda osnovne škole čiji su roditelji razvedeni, također je pokazalo da roditelji i učitelji procjenjuju djecu depresivnijom i anksioznijom nego djecu nerazvedenih roditelja (Hoyt i sur., 1990; prema Shaw i Ingoldsby, 1999).

Stresori vezani uz razvod

Sama činjenica da se roditelji razvode nije razlog za dugoročne poteškoće u prilagodbi djece (Ingoldsby, Shaw i Owens, 1999; Kasen i sur., 1996; Emery, 1988; Hetherington, 1979; Hetherington i sur., 1989; Wolchik, Wilcox i Tein, 2000; Webb, 2003.). Događaji koji prate razvod roditelja bolji su korelati dječje prilagodbe.

Felner i Terre (1987; prema Schroeder i Gordon, 1991) navode da se članovi obitelji tijekom dugotrajnog procesa adaptacije na razvod moraju suočiti sa složenim skupom osobnih i okolinskih stresora, promjena i zahtjeva za prilagodbom. Istraživanja koja su usmjerena na otkrivanje prediktora varijacija u dječjoj prilagodbi na razvod konzistentno nalaze dva socio-okolinska faktora: stresore razvoda i kvalitetu odnosa djeteta s roditeljem s kojim živi (Wochick, Tein i Sandler, 2002).

Ima nalaza koji upućuju na značajnu povezanost između stresora vezanih uz razvod i dječjih problema prilagodbe (Sandler, Wolchik, Braver i Fogas, 1991; prema Wolchik, Tein i Sandler, 2002).

Dobro je dokumentirano da razvod često uključuje mnogo stresora, uključujući pojačanje sukoba među roditeljima, izloženost roditeljskoj potresenosti, promjenama u mjestu stanovanja i školi, nošenje s novom ljubavnom vezom roditelja, gubitak vremena provedenog s jednim ili oba roditelja, a i sa članovima šire obitelji (Sandler, Wolchik, Braver i Fogas, 1986). Prestanak zajedničkog života s oba roditelja, dakle, samo je jedna od promjena s kojima se dijete mora suočiti kada se njegovi roditelji rastanu. Vrlo vjerojatno će se donekle promijeniti i djetetova svakodnevna rutina, možda će se dijete morati i odreći nekih stvari zbog smanjenja prihoda obitelji. Istraživanja pokazuju da nakon razvoda opadaju obiteljski prihodi i SES roditelja koji se brine za dijete (Phares i Lum, 1996).

Važno je napomenuti da stresori za dijete postoje i prije razvoda. Vrlo često svađe između roditelja traju i po nekoliko godina prije no što se konačno odluče rastati. Sukob među roditeljima jedini je dosljedni prediktor prilagodbe kroz vrijeme i spol (Shaw i sur., 1993). Roditeljski sukobi proizvode izravan i značajan učinak na dječje funkcioniranje (Kerig, 1998). Roditeljski sukob povezan je s problemima prilagodbe djece i u razvedenim i u nerazvedenim obiteljima (Camara i Resnick, 1988; prema Kasen i sur., 1996), a smatra se i ključnim medijatorom učinaka razvoda na djecu i adolescente (Emery, 1982). Što su kraće izložena sukobu između roditelja, djeca iskazuju manje problema, neovisno o tome jesu li roditelji ostali u braku (Ingoldsby i sur., 1999) ili su se razveli (Emery, 1982).

Izloženost roditeljskom sukobu zasigurno je stresna za dijete pa je u takvim situacijama razvod povoljan ishod. No, iako to za dijete znači prestanak svjedočenju roditeljskih svađa, to ne čini razvod nimalo manje stresnim. Stresni događaji nisu nužno

negativni (McKenry i Price, 1994). Istraživanja pokazuju da su sa smanjenjem problema u prilagodbi povezani samo stabilni pozitivni događaji, a ne i pozitivne promjene, odnosno promjene na bolje (Sandler, Wolchik i Braver, 1991).

Problem je što u mnogim slučajevima neprijateljstvo među roditeljima ne prestaje ni nakon razvoda, a neki čak u svoje svađe uvlače i djecu, tražeći u njima saveznike. To je jedan od najvećih razloga zašto kod djece razni problemi perzistiraju tako dugo nakon razvoda. Ako se količina roditeljskog sukoba nakon razvoda ne smanji, djeca pokazuju jednaku razinu problema kao i djeca čiji se roditelji unatoč sukobima nisu razveli.

Još jedna varijabla koja se u istraživanjima povezuje s lošijom prilagodbom djeteta na razvod jest smanjena roditeljska sposobnost roditelja s kojim dijete živi. Stres povezan s promjenom obiteljskih uloga i veza u tek razvedenim obiteljima pridonosi smanjenju djelotvornosti odgoja, što utječe na probleme prilagodbe djece (Bray, 1990; Brody i Forehand, 1988; Maccoby, Buchanan, Mnookin i Dornbusch, 1993; prema Kasen i sur., 1996).

Promjene u roditeljstvu, kao što su smanjenje topline i privrženosti, slabija komunikacija, lošije discipliniranje djeteta, često se pojavljuju nakon razvoda (Hetherington i sur., 1982; Peterson i Zill, 1986; Simons i sur., 1996; prema Wolchik i sur., 2002). Smanjeni stupanj emocionalne topline, potpore, tolerancije, kontrole i nadzora te povećanje upotrebe kažnjavanja i drugih neadekvatnih načina odgoja povezani su s više problema prilagodbe djece (Bray, 1990; Brody i Forehand, 1988; Maccoby i sur., 1993; prema Kasen i sur., 1996).

Istraživanja u Americi pokazuju da malo djece ostaje u kontaktu s roditeljem s kojim više ne živi, a i ti se kontakti s godinama prorjeđuju (Furstenberg, Morgan i Allison, 1987; Maccoby i Mnookin, 1992; prema McKenry i Price, 1994). Mnogi roditelji koji nisu dobili skrbništvo nad djecom, naime, pokazuju depresiju i rezignaciju, što vodi do manjeg uključivanja u život djece. Kvaliteta odnosa s tim roditeljem bolji je prediktor dječje prilagodbe nego količina zajednički provedenog vremena (Phares i Lum, 1996).

Budući da se vrlo velik broj rastavljenih osoba ponovno odluči udati/oženiti, djeca se moraju pomiriti s činjenicom da će neka nova osoba postati dijelom njihova života. To donosi niz novih životnih promjena s kojima se dijete mora suočiti, što može

dodatno otežati djetetovu prilagodbu. Istraživanja pokazuju da djeca roditelja koji su sklopili novi brak imaju više problema nego djeca koja su ostala živjeti samo s jednim roditeljem (Amato i Keith, 1991; Hetherington i Clingempeel, 1992). Također je nađeno da razvod ima veći negativni učinak za dječake, a ponovno stupanje roditelja u brak za djevojčice (Hetherington i sur., 1985). Druga istraživanja utvrdila su da se negativni učinci novog stupanja u brak roditelja koji se brine za dijete iskazuju kao povećani internalizirani problemi u djevojčica te povećani eksternalizirani problemi u dječaka (Kasen i sur., 1996).

U razumijevanju dječje prilagodbe na razvod, uz promjene u obiteljskoj strukturi i promjene u obiteljskom funkcioniranju, važno je uzeti u obzir i stresore i sustav potpore izvan same obitelji (Hetherington, 1979). Lako je moguće da će se osim odnosa s roditeljima promijeniti i odnos djeteta s članovima šire obitelji. Također, vršnjaci, učitelji i ostale osobe izvan obitelji mogu promijeniti odnos prema djeci rastavljenih roditelja. Neka istraživanja pokazuju da čak i kada se ponašanje dječaka ponovno popravi, vršnjaci i učitelji vide ih i obraćaju im se negativnije nego djevojčicama razvedenih roditelja i djeci nerazvedenih roditelja neovisno o spolu (Hetherington, Cox i Cox, 1979).

Ukupni broj stresora razvoda korelira s djetetovim internaliziranim i eksternaliziranim simptomima u transverzalnim i kratkim longitudinalnim studijama (Sandler i sur., 1991; Stolberg i Anker, 1983; Wolchik, Wilcox, Tein i Sandler, 2000; prema Wolchik i sur., 2000). Longitudinalne studije razvoda pokazuju da negativni obiteljski procesi i prateći stresori mogu djelovati dugo nakon razvoda te da se posljedice mogu pogoršati pri ulasku u adolescenciju. Suočavanje s tako zahtjevnim obiteljskim stresorima, osobito kroz dulje razdoblje, lako može opteretiti i premašiti kognitivne i bihevioralne resurse dostupne djeci (Kasen i sur., 1996).

CILJ I PROBLEMI

Učestalost razvoda u Hrvatskoj prilično je velika, a velika većina brakova koji završe razvodom jesu brakovi s barem jednim djetetom. Dakle, u današnje vrijeme sve veći broj djece doživljava razvod svojih roditelja. Unatoč tome, istraživanja utjecaja razvoda na djecu u Hrvatskoj vrlo su rijetka. Stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati prilagodbu djece na razvod roditelja.

Pokušalo se odgovoriti na probleme:

1. Postoji li povezanost između dobi djeteta u vrijeme razvoda roditelja i količine problema kod djece nakon razvoda?
2. Postoji li povezanost između broja stresora s kojima su se djeca suočila tijekom razvoda roditelja i količine problema kod te djece?
3. Postoji li povezanost između količine vremena proteklog od razvoda i količine problema kod djece?
4. Postoje li razlike između djevojčica i dječaka u količini i vrsti problema nakon razvoda?

U skladu s nalazima dosadašnjih istraživanja, očekujemo da je količina problema kod djece pozitivno povezana s brojem stresora vezanih uz razvod, a negativno s vremenom proteklim od razvoda, tj. da će djeca pokazivati manje problema ako su proživjela manje stresora vezanih uz razvod te ako je prošlo više vremena od razvoda njihovih roditelja. Budući da su rezultati istraživanja povezanosti između dobi djeteta u vrijeme razvoda i količine problema kod djece nakon razvoda nekonzistentni, polazimo od nul-hipoteze tj. očekujemo da ne postoji povezanost između dobi djeteta u vrijeme razvoda i količine iskazanih problema kod djece nakon razvoda. Ne očekujemo spolne razlike u količini ukupnih problema, nego u vrsti iskazanih problema, odnosno očekujemo više internaliziranih problema u djevojčica, a eksternaliziranih u dječaka.

METODA

Sudionici

Istraživanje je provedeno u Udruzi samohranih roditelja Hrvatske (N = 23) i osnovnoj školi u Zagrebu (N = 17). Sudjelovalo je ukupno 38 rastavljenih roditelja (32 majke i 6 očeva) koji imaju barem jedno djetete u dobi od 6 do 18 godina i žive s njim. Većina roditelja (28) završila je srednju školu, dvoje roditelja završilo je samo osnovnu školu, a osmero ih je završilo fakultet. Roditelji iz Udruge i roditelji iz škole ne razlikuju se značajno po stručnoj spremi. Prikupljeni su podaci za 40-tero djece (jedna majka iz udruge i jedna majka iz škole dale su podatke o svoja dva djeteta), a bilo je 20 dječaka i 20 djevojčica.

Postupak

Udruga samohranih roditelja organizira za svoje članove tjedna okupljanja. Roditelji koji su dolazili na te tjedne sastanke tijekom siječnja i veljače 2005. godine (kada su prikupljeni podaci za ovo istraživanje) zamoljeni su da u Udruzi ispune dva upitnika za istraživanje prilagodbe djece na razvod roditelja. Objašnjeno im je da su upitnici anonimni i da ne moraju sudjelovati ako ne žele. Nitko od roditelja nije odbio sudjelovanje.

Podaci o djeci koja pohađaju jednu osnovnu školu u Zagrebu prikupljeni su uz suradnju ravnateljice i pedagogice. Pedagogica je kontaktirala s razrednicima svih razreda u školi (1. – 8. razred) i zamolila ih da identificiraju djecu rastavljenih roditelja. Upitnici su po djeci poslani kući rastavljenim roditeljima. Roditeljima je uz upitnike poslano popratno pismo u kojem smo ih obavijestili o svrsi istraživanja, anonimnosti upitnika i mogućnosti vraćanja neispunjenih upitnika. Nitko od roditelja nije odbio sudjelovanje.

Instrumenti

Roditelji su ispunili *Upitnik stresora vezanih uz razvod*. Upitnik je izradila autorica ovog istraživanja na temelju pregleda opširne literature o stresorima razvoda i višekratnih konzultacija s osobom iz prakse – psihologom iz Centra za socijalnu skrb. U Upitniku treba označiti s kojim se od navedenih stresora dijete moralo suočiti tijekom i

nakon razvoda (npr. bilo je izloženo roditeljskim verbalnim i/ili fizičkim sukobima tijekom razvoda, promijenilo je mjesto stanovanja zbog razvoda ...) na način da se uz svaku navedenu tvrdnju zaokruži DA ili NE. Upitnik sadrži 28 čestica. Obuhvaća pravne aspekte razvoda, sukobe među roditeljima, promjene fizičke i socijalne okoline djeteta, odnos djeteta s roditeljima, odnos djeteta s ostalim članovima obitelji, odnos djeteta s ostalim osobama iz svoje okoline, financijske poteškoće, proširenje obitelji te promjene djetetove rutine. Rezultat u Upitniku izražen je ukupnim brojem označenih stresora. U Upitniku stresora vezanih uz razvod, od roditelja se također traži da navede koliko je vremena proteklo od razvoda.

Roditeljske procjene djetetovih problema prikupljene su *Skalom procjene ponašanja djece od 6 do 18 godina* (Child Behavior Checklist; CBCL/6-18; Achenbach, 2001.), koju su za primjenu u Hrvatskoj prilagodile I. Živčić-Bećirević i sur. Skala sadrži 113 čestica koje opisuju specifične bihevioralne i emocionalne probleme te tri čestice otvorenog tipa na kraju upitnika za upisivanje eventualnih dodatnih problema koji nisu navedeni. Roditelji procjenjuju koliko svaka tvrdnja opisuje njihovo dijete sada ili tijekom proteklih 6 mjeseci, primjenjujući ljestvicu od 0 do 2, pri čemu 0 znači da tvrdnja nije točna, 1 da je djelomično ili ponekad točna, a 2 da je tvrdnja potpuno ili često točna. Skala omogućuje izračunavanje internaliziranih, eksternaliziranih i ukupnih problema. Podskala *internaliziranih problema* uključuje 33 čestice koje opisuju anksioznost/depresivnost, povlačenje/depresivnost i somatske pritužbe. Cronbachov Alpha za subskalu internaliziranih problema na ovom uzorku iznosi .87. Podskala *eksternaliziranih problema* uključuje 35 čestica koje opisuju kršenje pravila i agresivno ponašanje. Cronbachov Alpha za subskalu eksternaliziranih problema na našem uzorku iznosi .89. *Ukupni rezultat* sastoji se od podskale internaliziranih i eksternaliziranih problema te skale socijalnih problema, problema s mišljenjem, problema s pažnjom te ostalih problema. Cronbachov Alpha za cjelokupni upitnik na ovom uzorku iznosi .97.

Mnoga istraživanja pokazala su dobru pouzdanost i valjanost navedenog instrumenta izvan Hrvatske (Achenbach i Rescorla, 2001). Prva istraživanja pouzdanosti i valjanosti ASEBA instrumenata u Hrvatskoj (Živčić-Bećirević i Smojver-Ažić, 2004) pokazuju da su svi valjani i pouzdani i u Hrvatskoj, ali da postoje neke razlike u rezultatima u usporedbi s američkim uzorcima pa je potrebno obaviti nacionalnu standardizaciju.

REZULTATI

Budući da su korišteni uzorci iz dva različita izvora, prvo je t-testom provjereno razlikuju li se oni međusobno statistički značajno. Rezultati su pokazali da se uzorci međusobno statistički značajno razlikuju samo u količini doživljenih stresora ($t(38) = 4.08; p < .01$), pri čemu su djeca čiji su roditelji članovi Udruge samohranih roditelja doživjela više stresora vezanih uz razvod roditelja (vidi tablicu 3.).

Stoga se daljnja statistička obrada provodila na cjelokupnom uzorku ($N = 40$) osim u onim analizama koje uključuju varijablu stresora vezanih uz razvod, kada se analiza provodila za svaki uzorak posebno. Tablica 1. prikazuje deskriptivnu statistiku za cjelokupni uzorak, tablica 3. prikazuje deskriptivnu statistiku za uzorak iz Udruge i uzorak iz škole, a u tablici 4. prikazana je deskriptivna statistika prema spolu.

U tablici 5. navedeni su stresori iz Upitnika stresora vezanih uz razvod poredani po čestini njihove prisutnosti u životu djece čiji se roditelji razvode. Najčešće su navođene promjene u djetetovu odnosu s roditeljima, pogoršanje financijske situacije, sukobi među roditeljima. U više od 50 % slučajeva djeca su također doživjela fizičko razdvajanje obitelji prije samog razvoda i promijenila su mjesto stanovanja nakon razvoda. No, samo polovica djece koja su se preselila promijenila je i školu koju pohađa. Iz tablice je također vidljivo da je nova ljubavna veza i brak roditelja koji više ne živi sa djetetom dvostruko češći, nego nova ljubavna veza i brak roditelja s kojim dijete živi. Najrjeđe su situacije u kojima dijete ostaje živjeti s oba roditelja ili prestaje živjeti s braćom i/ili sestrama.

Tablica 1.

Deskriptivna statistika za sve korištene varijable u cjelokupnom uzorku (N = 40)

	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Dob djeteta u vrijeme mjerenja	7	18	13	2.91
Dob u vrijeme razvoda	1	16.5	7.3	4.81
Vrijeme proteklo od razvoda (u godinama)	0.5	16	5.9	4.39
Ukupni broj doživljenih stresora	4	22	12.4	4.31
Internalizirani problemi	0	36	10.1	8.99
Eksternalizirani problemi	1	38	13.5	10.45
Ukupni rezultat na CBCL/6-18	4	114	41.3	30.24

Tablica 2.

Frekvencije djece po dobi u vrijeme mjerenja i dobi u vrijeme razvoda

Dob djeteta u vrijeme mjerenja	<i>f</i>	Dob djeteta u vrijeme razvoda	<i>f</i>
		1	5
7	1	2	4
8	2	3	2
9	3	4	4
10	2	5	5
11	4	7	3
12	4	9	2
13	5	10	4
14	6	11	1
15	4	12	2
16	2	13	3
17	6	14	2
18	1	16	2
Ukupno	40	Ukupno	40

Tablica 3.

Deskriptivna statistika za uzorak iz Udruge (N = 23) i uzorak iz škole (N = 17)

	Udruga (N = 23)		Škola (N = 17)	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Dob djeteta u vrijeme mjerenja	13.7	3.21	12.3	2.30
Dob djeteta u vrijeme razvoda	8.1	4.66	6.1	4.92
Vrijeme proteklo od razvoda (u godinama)	5.7	4.44	6.1	4.44
Ukupni broj doživljenih stresora	14.4*	3.97	9.7*	3.12
Internalizirani problemi	11.9	10.17	7.6	6.59
Eksternalizirani problemi	14.8	10.81	11.8	10.01
Ukupni rezultat na CBCL/6-18	46.4	31.44	34.4	27.93

* aritmetičke sredine se statistički značajno razlikuju ($t = 4.08, p < .01$)

Tablica 4.

Deskriptivna statistika za dječake (N = 20) i djevojčice (N = 20)

	DJEČACI		DJEVOJČICE	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Dob djeteta u vrijeme mjerenja	13.4	2.83	12.8	3.05
Dob djeteta u vrijeme razvoda	7.2	5.15	7.3	4.57
Vrijeme proteklo od razvoda (u godinama)	6.2	4.91	5.6	3.91
Ukupni broj doživljenih stresora	12.3	4.41	12.5	4.32
Internalizirani problemi	10.4	7.11	9.8	10.72
Eksternalizirani problemi	15.1	10.93	12	9.99
Ukupni rezultat na CBCL/6-18	45.5	29.48	37.1	31.16

Tablica 5.

Čestina pojedinih stresora vezanih uz razvod izražena u frekvencijama za uzorak iz Udruge (N = 23) i uzorak iz škole (N = 17) te u frekvencijama i postocima za cjelokupni uzorak (N = 40)

Stresori vezani uz razvod	<i>f(u)</i>	<i>f(š)</i>	<i>f(uk)</i>	% (<i>uk</i>)
Smanjenje količine vremena provedenog s roditeljem s kojim ne živi	18	17	35	87.5
Pogoršanje financijske situacije	19	11	35	75
Pogoršanje kakvoće vremena provedenog s roditeljem s kojim ne živi	17	11	28	70
Nova ljubavna veza roditelja s kojim dijete ne živi	16	10	26	65
Novi brak roditelja s kojim dijete ne živi	16	10	26	65
Sukobi među roditeljima prije razvoda	16	9	25	62.5
Sniženi životni standard	17	8	25	62.5
Fizičko razdvajanje obitelji prije razvoda	13	9	22	55
Sukobi među roditeljima tijekom razvoda	17	5	22	52.5
Različita pravila u domu oca i majke	14	7	21	52.5
Promjena mjesta stanovanja	11	9	20	50
Smanjenje količine vremena provedenog s roditeljem s kojim živi	16	4	20	50
Promjena načina odgoja	13	6	19	47.5
Dugotrajni proces razvoda	12	5	17	42.5
Razgovor s osobom iz Centra za socijalnu skrb	12	5	17	42.5
Sukobi među roditeljima nakon razvoda	12	4	16	40
Pogoršanje odnosa ili prekid kontakata s proširenom obitelji	10	5	15	37.5
Razdvajanje od prijatelja	10	4	14	35
Pogoršanje kvalitete vremena provedenog s roditeljem s kojim živi	12	1	13	32.5
Nova ljubavna veza roditelja s kojim dijete živi	9	4	13	32.5
Predrasude	9	3	12	30
Promjena škole	7	4	11	27.5
Promjena djetetove rutine	9	2	11	27.5
Provođenje vremena s djecom novog partnera roditelja	7	4	13	27.5
Rođenje polubrata/polusestre	8	3	11	27.5
Novi brak roditelja s kojim dijete živi	6	3	9	22.5
Život u istom domaćinstvu s oba razvedena roditelja	4	1	5	12.5
Razdvajanje od braće i/ili sestara	2	0	2	5

Povezanost spola djeteta, dobi djeteta u vrijeme razvoda, vremena proteklog od razvoda i broja doživljenih stresora vezanih uz razvod, s dječjom prilagodbom

Da bi se odgovorilo na postavljene probleme, izračunate su korelacije između dobi djeteta, vremena proteklog od razvoda, broja doživljenih stresora razvoda i rezultata na CBCL-u (vidi tablicu 6.) te je t-testom provjereno razlikuju li se dječaci od djevojčica u rezultatima na CBCL-u.

Nađena je statistički značajna pozitivna povezanost dobi djeteta u vrijeme razvoda i problema kod djece (internalizirani: $r = .445, p < .01$, eksternalizirani: $r = .541, p < .001$, ukupni: $r = .531, p < .001$) i statistički značajna negativna povezanost vremena proteklog od razvoda i problema kod djece (internalizirani: $r = -.411, p < .01$, eksternalizirani: $r = -.392, p < .05$, ukupni: $r = -.450, p < .01$).

Međutim, budući da između dobi djeteta u vrijeme razvoda i vremena proteklog od razvoda postoji statistički značajna visoka negativna korelacija ($r = -.802, p < .001$), izračunate su parcijalne korelacije između dobi djeteta u vrijeme razvoda i problema prilagodbe te između vremena proteklog od razvoda i problema prilagodbe.

Kad se isključi utjecaj vremena proteklog od razvoda, korelacija između dobi djeteta u vrijeme razvoda i internaliziranih problema prestaje biti značajna, a korelacije s eksternaliziranim i ukupnim problemima nešto su niže, ali i dalje značajne (internalizirani: $r = .208, p = .203$; eksternalizirani: $r = .413, p = .009$; ukupni: $r = .318, p = .049$). Dakle, što su djeca starija u vrijeme razvoda, pokazuju više eksternaliziranih problema.

Vrijeme proteklo od razvoda, uz kontrolu dobi djeteta u vrijeme razvoda, više ne korelira značajno ni s jednom vrstom problema (internalizirani: $r = -.115, p = .484$; eksternalizirani: $r = .073, p = .659$; ukupni: $r = -.061, p = .712$). To znači da djeca pokazuju podjednak broj problema neovisno o vremenu proteklom od razvoda.

Broj doživljenih stresora vezanih uz razvod pozitivno je povezan s internaliziranim ($r = .363, p < .05$) i ukupnim problemima ($r = .361, p < .05$), a povezanost sa eksternaliziranim problemima nije statistički značajna ($r = .293, p > .05$). Zbog statistički značajno većeg broja doživljenih stresora kod djece roditelja iz Udruge, analiza povezanosti broja stresora s problemima provedena je i na svakom uzorku posebno (vidi tablicu 7.). Na uzorku iz Udruge nije nađena statistički značajna

povezanost broja stresora s količinom problema kod djece (internalizirani: $\rho = .098$, $p > .05$, eksternalizirani: $\rho = -.019$, $p > .05$, ukupni: $\rho = .037$, $p > .05$). U uzorku iz škole povezanost broja stresora sa problemima statistički je značajna (internalizirani: $\rho = .545$, $p < .05$, eksternalizirani: $\rho = .646$, $p < .01$, ukupni: $\rho = .646$, $p < .01$).

T-test za dva nezavisna uzorka nije pokazao postojanje značajne razlike u problemima između dječaka i djevojčica (internalizirani: $t(38) = 0.209$, $p > .05$; eksternalizirani: $t(38) = 0.921$, $p > .05$; ukupni: $t(38) = 0.871$, $p > .05$).

Tablica 6.

Korelacije između varijabli dobi djeteta u vrijeme mjerenja i u vrijeme razvoda, vremena proteklog od razvoda, stresora vezanih uz razvod, internaliziranih i eksternaliziranih problema te ukupnog rezultata na CBCL-u, dobivene na cjelokupnom uzorku (N = 40)

		Dob djeteta u vrijeme mjerenja	Dob djeteta u vrijeme razvoda	Vrijeme proteklo od razvoda	Ukupni broj doživljenih stresora	Internalizirani problemi	Eksternalizirani problemi	Ukupni rezultat na CBCL-u
Dob djeteta u vrijeme mjerenja	<i>r</i>	1	.441**	.181	-.025	.114	.303	.199
	<i>p</i>	.	.004	.262	.877	.484	.057	.219
Dob u vrijeme razvoda	<i>r</i>		1	-.802**	.166	.445**	.541**	.531**
	<i>p</i>		.	.000	.305	.004	.000	.000
Vrijeme proteklo od razvoda	<i>r</i>			1	-.199	-.411**	-.392*	-.450**
	<i>p</i>			.	.218	.008	.012	.004
Ukupni broj doživljenih stresora	<i>r</i>				1	.363*	.293	.361*
	<i>p</i>				.	.021	.067	.022
Internalizirani problemi	<i>r</i>					1	.726**	.905**
	<i>p</i>					.	.000	.000
Eksternalizirani problemi	<i>r</i>						1	.926**
	<i>p</i>						.	.000
Ukupni rezultat na CBCL-u	<i>r</i>							1
	<i>p</i>							.

* Korelacija je značajna na razini značajnosti od 5 %

** Korelacija je značajna na razini značajnosti od 1 %

Tablica 7.

Korelacija između broja stresora vezanih uz razvod i problema kod djece za uzorak iz Udruge (N = 23) i uzorak iz škole (N = 17)

		Udruga			Osnovna škola		
		Inter.	Ekster.	Ukup.	Inter.	Ekster.	Ukup.
Ukupni broj doživljenih stresora	ρ	.098	-.019	.037	.545*	.646**	.646**
	p	.656	.931	.868	.024	.005	.005

* Korelacija je značajna na razini značajnosti od 5 %

** Korelacija je značajna na razini značajnosti od 1 %

RASPRAVA

Povezanost dobi djeteta u vrijeme razvoda s problemima prilagodbe djece na razvod

Pozitivna korelacija dobi djeteta u vrijeme razvoda s rezultatima na CBCL-u (internalizirani: $r = .445$, $p < .01$, eksternalizirani: $r = .541$, $p < .001$, ukupni $r = .531$, $p < .001$) pokazuje da djeca doživljavaju više problema ako im se roditelju razvedu kada su već starija. Ako pri računanju te korelacije držimo pod kontrolom vrijeme proteklo od razvoda, značajna ostaje samo povezanost dobi u vrijeme razvoda sa eksternaliziranim i ukupnim problemima (internalizirani: $r = .208$, $p > .05$; eksternalizirani: $r = .413$, $p < .01$; ukupni: $r = .318$, $p < .05$). Prema tome, odbacujemo postavljenu nul-hipotezu i zaključujemo da djeca koja su starija u vrijeme razvoda pokazuju više eksternaliziranih problema.

Podaci u literaturi o utjecaju dobi djeteta u vrijeme razvoda na dječju prilagodbu različiti su. Heubusch (1998) je dobio rezultate koji upućuju na to da razvod više utječe na djecu mlađu od devet godina i na djecu koja su uvučena u sukobe. Palosyri i Aro (1994) nalaze da djevojčice imaju manje psihosomatskih simptoma i bolje samopoštovanje u adolescenciji ako su starije u vrijeme razvoda roditelja. Neki autori smatraju da bi mlađa djeca mogla biti jače pogođena razvodom nego starija djeca i adolescenti zbog slabije sposobnosti razumijevanja obiteljskih događaja i veće

vjerojatnosti samookrivljanja i straha od napuštanja te manje socijalne potpore izvan obitelji (Hetherington i Stanley-Hagan, 1999). Međutim, nalazi su inkonzistentni i većina je našla jednake negativne učinke i za stariju djecu i adolescente. Hetherington (1993) naglašava važnost istraživanja utjecaja razvoda i novog braka roditelja u doba djetetove rane adolescencije jer tada postoji veća vjerojatnost pojave problema prilagodbe. Nenormativne obiteljske tranzicije poput razvoda ili ponovnog sklapanja braka mogu utjecati i na procese i na ishode normativnih promjena u ranoj adolescenciji (Hetherington i Anderson, 1988). Neka istraživanja pokazala su da djeca koja su starija u vrijeme razvoda imaju više problema (Smith, 1990; prema Amato, 1993). Longitudinalna istraživanja skupina djece različite dobi pokazala su vrlo male razlike u problemima kod djece nakon razvoda s obzirom na dob djeteta u vrijeme razvoda (Furstenberg i Allison, 1989; prema Hetherington i Stanley-Hagan, 1999).

Rezultati našeg istraživanja daju potporu nalazima prema kojima djeca iskazuju više eksternaliziranih problema ako su starija u vrijeme razvoda roditelja.

Povezanost dobi u vrijeme mjerenja s problemima kod djece nije značajna (internalizirani: $r = .114$, $p > .05$, eksternalizirani: $r = .303$, $p > .05$, ukupni: $r = .199$, $p > .05$). Taj je nalaz u skladu s očekivanjima. Jedini značajniji nalaz iz literature upućuje na to da bi adolescenti mogli iskazivati više problema, neovisno o dobi u kojoj su prošli kroz razvod (Hetherington, 1991; prema Kasen i sur., 1996). Nepostojanje značajne pozitivne korelacije između dobi djeteta u vrijeme mjerenja i problema upućuje na nepostojanje takvih razlika u našem istraživanju.

Povezanost broja doživljenih stresora vezanih uz razvod s problemima prilagodbe djece na razvod

Korelacija između problema prilagodbe djece i broja stresora proživljenih tijekom i nakon razvoda izračunata na cijelom uzorku statistički je značajna za internalizirane ($r = .363$, $p < .05$) i ukupne probleme ($r = .361$, $p < .05$), a povezanost s eksternaliziranim problemima nije statistički značajna ($r = .293$, $p > .05$). Međutim, statistički značajna razlika u broju doživljenih stresora između uzorka iz Udruge i uzorka iz škole mogla je iskriviti tu korelaciju. Zbog toga je korelacija između broja stresora i problema prilagodbe izračunata i za svaki uzorak posebno.

Povezanost problema prilagodbe djece s brojem stresora proživljenih tijekom i nakon razvoda nađena je samo na uzorku iz škole (internalizirani: $\rho = .545, p < .05$, eksternalizirani: $\rho = .646, p < .01$, ukupni: $\rho = .646, p < .01$). Dobiveni koeficijenti značajni su za sve vrste mjerenih problema.

Na uzorku iz Udruge korelacija između broja stresora vezanih uz razvod i problema prilagodbe nije statistički značajna (internalizirani: $\rho = .098, p > .05$, eksternalizirani: $\rho = -.019, p > .05$, ukupni: $\rho = .037, p > .05$).

Razlog nepostojanju povezanosti u uzorku iz Udruge možemo tražiti upravo u djelovanju Udruge. Njezini glavni ciljevi jesu poticanje suradnje među samohranim roditeljima, briga i zalaganje za unaprjeđivanje rješavanja pitanja alimentacije, dječjeg doplatka i stambene problematike samohranih roditelja, pedagoška i intelektualna pomoć djeci članova Udruge s poteškoćama u učenju, zajednička nabava pomagala i učila za djecu članova. Moguće je da su se roditelji uključili u Udrugu upravo zbog prisutnosti velikog broja dodatnih stresora vezanih uz razvod. Udruga im pomaže u nošenju s tim stresorima i u rješavanju problema. Pomoć koju dobivaju i roditelji i djeca, mogla je preventivno djelovati smanjivanjem potencijalnih problema kod djece.

Naime, članstvom u Udruzi i roditeljima i djeci proširena je mreža socijalne podrške, a mnoga istraživanja iz raznih disciplina potvrdila su povezanost socijalne potpore i sposobnosti prilagodbe i suočavanja s krizama i promjenama (McKenry i Price, 1994). Caplan (1964, 1974; prema McCubbin i sur., 1982; prema McKenzie i Price, 1994) navodi da socijalna podrška omogućuje pojedincu da se lakše prilagodi promjeni i štiti ga od tipičnih psiholoških i fizioloških posljedica stresa na zdravlje. Sama percepcija socijalne podrške roditelja povezana je s njihovim fizičkim i mentalnim zdravljem, koje utječe na kvalitetu roditeljstva (Cutrona, 1984; Heller i Swindle, 1983; prema Shroeder i Gordon, 1991).

Ako se još jednom osvrnemo na ciljeve udruge, možemo primijetiti da su oni usmjereni na ublažavanje upravo onih stresora koji su u istraživanjima potvrđeni kao neki od najznačajnijih korelata problema u ponašanju djece: pogoršanje financijske situacije, potresenost roditelja, smanjena roditeljska sposobnost, tj. pogoršanje kvalitete roditeljstva (Hetherington, Bridges i Insabella, 1998; Cherlin, 1992). Roditeljima je pružena pomoć u financijskim problemima. Poticanje suradnje među samohranim roditeljima i uopće pokazivanje brige za njih moglo je poboljšati njihovu psihološku

dobrobit, što je posredno moglo utjecati na kvalitetu roditeljstva, a time i na ponašanje djece. Djeca također primaju pomoć i generalnu podršku, što je moglo izravno utjecati na njihovu psihološku dobrobit. Druženje s drugom djecom iz rastavljenih obitelji, moglo im je pomoći zadovoljiti njihovu potrebu da se ne razlikuju od drugih. Najvažnije je da djeca imaju emocionalnu podršku, a to je jedna od posebnih potreba djece u kriznom razdoblju (Furstenberg i Cherlin, 1991).

Drugo moguće objašnjenje nepostojanja povezanosti količine stresora s problemima nakon razvoda jest da su roditelji iz Udruge ublažavali probleme u djetetovu ponašanju jer su, unatoč anonimnosti, upitnike ispunjavali uz prisutnost eksperimentatora.

Pozitivna korelacija između broja doživljenih stresora i problema prilagodbe nađena u uzorku iz škole u skladu je s dosadašnjim istraživanjima. Djeca koja doživljavaju mnogo stresora razvoda u većem su riziku za probleme prilagodbe (Sandler, Wochik, Braver i Fogas, 1991; Wolchik i sur., 2002). Ukupni broj stresora razvoda korelira s djetetovim internaliziranim i eksternaliziranim simptomima u transverzalnim i kratkim longitudinalnim studijama (Sandler i sur., 1986, 1991; prema Wolchik i sur., 2000).

Izlaganje velikim i visokostresnim životnim promjenama može prevladati kapacitete suočavanja kod djece i tako ugroziti njihovu prilagodbu (Garmezy, Masten i Tellegen, 1984 prema Kasen i sur., 1996). To osobito vrijedi za djecu koja se nalaze u okolnostima povezanim s razvodom roditelja (Emery, 1982, 1988; Hetherington i Camara, 1984; prema Kasen i sur., 1996). Rutterova (1983; prema Shroeder i Gordon, 1991) konceptualizacija kumulativnog učinka stresa na suočavanje i prilagodbu primjenjiva je na situaciju razvoda, jer razvod gotovo neizbježno rezultira mnogostrukim stresorima za dijete i obitelj. Povezanost između kumulativnog rizika i psihosocijalne prilagodbe ne daje jednostavni aditivni učinak, nego složeniji multiplikativni učinak (Forehand, Biggar i Kotchick, 1998).

Neki stresori vezani uz razvod, navedeni u primijenjenom Upitniku, na popisu su najvažnijih stresora ili rizičnih činitelja za dječju psihopatologiju (Oatley i Jenkins, 1998; str. 253): « ... sukob između roditelja, loši socioekonomski uvjeti, depresivnost roditelja ili neki drugi psihijatrijski problemi, zanemarivanje, zlostavljanje i druga slična obilježja odnosa roditelja prema djetetu, velik broj članova obitelji, kriminalitet

roditelja. Jedan od tih činitelja sam po sebi ne povećava djetetov rizik za razvoj poremećaja, ali dva činitelja zajedno povećavaju taj rizik četiri puta, a četiri činitelja zajedno čak 20 puta».

Povezanost vremena proteklog od razvoda s problemima prilagodbe djece na razvod

Obrada rezultata pokazala je postojanje statistički značajne negativne korelacije između vremena proteklog od razvoda i rezultata na CBCL-u (internalizirani problemi: $r = -.411, p < .01$, eksternalizirani problemi: $r = -.392, p < .05$, ukupni problemi: $r = -.450, p < .01$). Prema tom nalazu mogli bismo zaključiti da djeca s vremenom iskazuju sve manje problema. Međutim, kad se isključi utjecaj dobi djeteta u vrijeme razvoda, korelacija proteklog vremena s problemima prilagodbe više nije značajna (internalizirani: $r = -.115, p > .05$; eksternalizirani: $r = .073, p > .05$; ukupni: $r = -.061, p > .05$).

Dakle, ne postoji povezanost vremena proteklog od razvoda s problemima prilagodbe kod djece. Količina problema kod djece razvedenih roditelja iskazanih neposredno nakon razvoda jednaka je količini iskazanih problema više godina nakon razvoda.

Longitudinalne studije upućuju na nastavak negativnih utjecaja razvoda i nakon dvogodišnje krize kod manjeg broja djece i adolescenata (Kasen i sur., 1996).

Spolne razlike u problemima prilagodbe djece na razvod roditelja

T-test za razlike među dječacima i djevojčicama pokazao je da se te dvije skupine ne razlikuju u iskazanim problemima nakon razvoda (internalizirani: $t(38) = 0.209, p > .05$, eksternalizirani: $t(38) = 0.921, p > .05$, ukupni: $t(38) = 0.871, p > .05$).

Prema podacima iz literature, ne postoje razlike u količini problema između dječaka i djevojčica, ali postoje razlike u vrsti problema. Djevojčice iskazuju više internaliziranih, a dječaci više eksternaliziranih problema (Kerig. 1998; Kasen i sur.,

1996; Hetherington i sur., 1985). Našim istraživanjem nismo uspjeli potvrditi postojanje takvih razlika.

Amato i Keith (1991) navode da su spolne razlike manje vjerojatne u novijim istraživanjima (zbog bolje metodologije), a vjerojatnije su u mlađe djece nego u adolescenata.

Validacija ASEBA instrumenata u Hrvatskoj pokazala je da su, prema roditeljskim procjenama, u nas djevojčice agresivnije nego u SAD-u, a dječaci su, prema samoprocjenama, skloniji internaliziranim problemima od dječaka u SAD-u (Živčić-Bećirević i Smojver-Ažić, 2004), što bi donekle moglo objasniti nepostojanje spolnih razlika u vrsti problema kod djece u Hrvatskoj. Djevojčice u Hrvatskoj agresivnije su čak i od dječaka u Hrvatskoj, ali dječaci češće krše pravila pa ukupne razlike u eksternaliziranim problemima nema. Internalizirani problemi češći su kod djevojčica prema procjenama roditelja, ali samoprocjene djevojčica to ne potvrđuju.

Gledište da razvod ima više negativnih posljedica za dječake nego za djevojčice često je navođeno u literaturi (Hetherington i sur., 1982; Wallerstein i Kelly, 1980). Međutim, metaanaliza koju su proveli Amato i Keith (1991) pokazala je da se dječaci ne razlikuju značajno od djevojčica ni po problemima u ophođenju ni po samopoštovanju (što je očekivano na temelju nalaza koji upućuju na spolne razlike u internaliziranim i eksternaliziranim problemima), nego samo po lošijoj socijalnoj prilagodbi.

Mnoga istraživanja ne pokazuju značajnu interakciju između obiteljskog statusa i spola djeteta na probleme dječje prilagodbe (Amato, 1987; Amato i Ochiltree, 1987; Brady, Bray i Zeeb, 1986; Kalter, Alpern, Spence i Plunkett, 1984; White i sur., 1985; Wiehe, 1984; prema Amato i Keith, 1991). Amato i Keith (1991) zaključili su da spolne razlike u problemima kod djece nakon razvoda nisu tako izražene kako se često navodi ako se uzme u obzir veliki broj istraživanja, uključujući ona koja nisu često citirana.

PREDNOSTI I NEDOSTACI ISTRAŽIVANJA

Dob djeteta i vrijeme proteklo od razvoda međusobno su povezane varijable i to je čest problem u transverzalnim istraživanjima. U ovom istraživanju pokušali smo utjecaj njihove međusobne povezanosti smanjiti uporabom parcijalne korelacije. Međutim, da bismo saznali stvarnu povezanost pojedine varijable sa problemima kod djece potrebno je longitudinalno praćenje velikog broja djece različite dobi.

Ovo istraživanje nije dalo jasan odgovor na problem povezanosti između broja stresora vezanih uz razvod i problema kod djece. Nepostojanje povezanosti broja stresora s problemima kod djece u Udruzi smanjilo je korelacije dobivene na cjelokupnom uzorku. Velika razlika u veličini povezanosti broja stresora i problema kod djece između uzorka iz Udruge i uzorka iz škole vrlo je zanimljiva i njezino objašnjenje zahtjeva daljnja istraživanja.

Uporaba korelacija ograničava interpretaciju dobivenih rezultata zbog nemogućnosti utvrđivanja uzročno-posljedičnih veza, iako su longitudinalna istraživanja djece i odraslih pokazala da stresni događaji uzrokuju varijacije u prilagodbi (DuBois i sur., 1992; prema Hoffman, Levy-Shiff, Ushpiz, 1993).

Izvor podataka o problemima kod djece u ovom istraživanju bili su roditelji (pretežno majke). Istraživanja pokazuju da majke izvještavaju o manje negativnih posljedica razvoda na CBCL-u nego učitelji i djeca sama (Dong, Wang i Ollendick, 2002). Amato i Keith (1991) također naglašavaju da je iskazana razina problema manja ako se podaci prikupljaju od roditelja i učitelja, nego u samoiskazima djece (Amato i Keith, 1991). Iz toga proizlazi da su rastavljeni roditelji skloni podcijeniti probleme svoje djece. Ako još uzmemo u obzir da roditelji u Hrvatskoj izvještavaju o manje problema kod djece u usporedbi s roditeljima u SAD-u (Živčić-Bećirević i Smojver-Ažić, 2004), moguće je da je utjecaj razvoda na djecu u realnosti veći nego što je dobiveno ovim istraživanjem.

Veličina uzorka jedan je od nedostataka ovog istraživanja. Iako se pregledom dosadašnjih istraživanja prilagodbe djece na razvod roditelja mogu naći istraživanja na uzorcima veličine 15 – 70 sudionika, 40 sudionika u našem istraživanju relativno je malen broj. Postoje nalazi koji upućuju na to da je veličina utjecaja razvoda na djecu

slabija u istraživanjima na većim uzrocima, zbog veće heterogenosti velikih uzoraka (Amato i Keith, 1991).

Upitnik stresora vezanih uz razvod konstruiran je za primjenu u ovom istraživanju i nisu provjerene njegove metrijske karakteristike. Međutim, CBCL/6-18 pouzdan je i valjan instrument, što je svakako prednost ovog istraživanja.

Prednost je i to što su uzete u obzir promjene koje razvod sa sobom donosi. Propusti da se razvod vidi kao proces koji uključuje niz događaja i promjena u životnim okolnostima, a ne kao jedan izolirani događaj, često unose konfuziju u istraživanja utjecaja razvoda na djecu (Hetherington, 1979).

Većina istraživanja o posljedicama razvoda na djecu, pa i na same bračne partnere, provedena su u SAD-u. U nas takvih istraživanja gotovo da nema. Bez obzira na to kako neko društvo gleda na razvod, razvod braka odvija se u određenom socijalnom i kulturnom miljeu, pa će njegove posljedice ovisiti o tim varijablama (Kolesarić i sur., 1991). To znači da se rezultati istraživanja na području razvoda braka unutar jedne kulture ne mogu bez rezerve generalizirati za neku drugu kulturu. Ovo istraživanje pridonosi istraživanju posljedica razvoda na djecu u Hrvatskoj. Nalazi upućuju na to da u nas možda nisu toliko izražene spolne razlike kao kod djece u SAD-u. No, sve dobivene nalaze tek treba provjeriti i dodatno objasniti novim istraživanjima na većim i reprezentativnim uzorcima.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati kako su dob i spol djeteta, broj doživljenih stresora vezanih uz razvod te vrijeme proteklo od razvoda povezani s varijacijama u prilagodbi djece na razvod.

Rezultati pokazuju da su eksternalizirani problemi kod djece nakon razvoda manji ako su djeca mlađa u vrijeme razvoda (internalizirani: $r = .210$, $p > .05$; eksternalizirani: $r = .413$, $p < .01$; ukupni: $r = .319$, $p < .05$). Korelacije između stresora vezanih uz razvod i problema prilagodbe izračunate na cjelokupnom uzorku pokazale su da djeca koja su doživjela više stresora vezanih uz razvod roditelja pokazuju više internaliziranih ($r = .363$, $p < .05$) i ukupnih problema ($r = .361$, $p < .05$), ali nema statistički značajne povezanosti broja stresora s eksternaliziranim problemima ($r = .293$, $p > .05$). U uzorku iz osnovne škole povezanost broja stresora s problemima statistički je značajna za sve vrste problema (internalizirani: $\rho = .545$, $p < .05$, eksternalizirani: $\rho = .646$, $p < .01$, ukupni: $\rho = .646$, $p < .01$). U uzorku iz Udruge samohranih roditelja Hrvatske nije nađena statistički značajna povezanost broja stresora sa količinom problema kod djece (internalizirani: $\rho = .098$, $p > .05$, eksternalizirani: $\rho = -.019$, $p > .05$, ukupni: $\rho = .037$, $p > .05$). Djeca razvedenih roditelja pokazuju podjednaku količinu problema neovisno o količini vremena proteklog od razvoda (internalizirani: $r = -.102$, $p > .05$; eksternalizirani: $r = .085$, $p > .05$; ukupni: $r = -.047$, $p > .05$). Nije nađena značajna razlika u količini problema između dječaka i djevojčica (internalizirani: $t(38) = 0.209$, $p > .05$, eksternalizirani: $t(38) = 0.921$, $p > .05$, ukupni: $t(38) = 0.871$, $p > .05$).

PRILOG 1: UPITNIK STRESORA VEZANIH UZ RAZVOD

Koliko je vremena proteklo od razvoda (godina, mjeseci):

Na sljedećoj stranici nabrojani su događaji / situacije s kojima se mogu suočiti djeca čiji su se roditelji razveli. Molimo Vas da zaokruživanjem odgovora DA označite s kojim se događajima / situacijama Vaše dijete susrelo tijekom ili nakon razvoda. Zaokružite NE ako Vaše dijete nije doživjelo navedeni događaj / situaciju.

Okrenite stranicu!

1. Trpilo je zbog dugotrajnog procesa razvoda	DA	NE
2. Razgovaralo je s osobom iz Centra za socijalnu skrb zbog razvoda	DA	NE
3. Bilo je izloženo roditeljskim verbalnim i / ili fizičkim sukobima <u>prije</u> razvoda	DA	NE
4. Bilo je izloženo roditeljskim verbalnim i / ili fizičkim sukobima <u>tijekom</u> razvoda	DA	NE
5. Bilo je izloženo roditeljskim verbalnim i / ili fizičkim sukobima <u>nakon</u> razvoda	DA	NE
6. Bilo je izloženo fizičkom razdvajanju obitelji prije razvoda	DA	NE
7. Promijenilo je mjesto stanovanja zbog razvoda	DA	NE
8. Promijenilo je školu zbog razvoda	DA	NE
9. Razdvojilo se od prijatelja zbog razvoda	DA	NE
10. Razdvojilo se od braće i / ili sestara zbog razvoda	DA	NE
11. Prekinulo je kontakt ili pogoršalo odnose s proširenom obitelji zbog razvoda	DA	NE
12. Promijenile su se njegove svakodnevne rutine (navike spavanja, hranjenja ...) zbog razvoda	DA	NE
13. Pogoršala se obiteljska financijska situacija zbog razvoda	DA	NE
14. Djetetu je snižen životni standard zbog razvoda (uskraćene su mu neke stvari, aktivnosti i sl.)	DA	NE
15. Smanjena je količina vremena koje dijete provodi s roditeljem s kojim živi	DA	NE
16. Pogoršala se kakvoća vremena koje dijete provodi s roditeljem s kojim živi	DA	NE
17. Smanjena je količina vremena koje dijete provodi s roditeljem s kojim <u>ne živi</u>	DA	NE
18. Pogoršala se kakvoća vremena koje dijete provodi s roditeljem s kojim <u>ne živi</u>	DA	NE
19. Promijenjen je način odgoja djeteta / drugačiji je odnos roditelja prema djetetu zbog novih okolnosti nakon razvoda	DA	NE
20. Dijete se mora nositi s različitim pravilima i stilom života u domu majke i oca	DA	NE
21. Dijete doživljava drugačiji odnos drugih ljudi iz okoline prema sebi (predrasude)	DA	NE
22. Dijete se treba nositi s novom ljubavnom vezom roditelja s kojim živi	DA	NE
23. Dijete se treba nositi s novom ljubavnom vezom roditelja s kojim <u>ne živi</u>	DA	NE
24. Roditelj s kojim dijete živi stupio je u novi brak ili živi u novoj izvanbračnoj vezi	DA	NE
25. Roditelj s kojim dijete <u>ne živi</u> stupio je u novi brak ili živi u novoj izvanbračnoj vezi	DA	NE
26. Dijete provodi vrijeme ili živi s djecom novog roditeljeva partnera	DA	NE
27. Djetetu se rodio polubrat / polusestra	DA	NE
28. Dijete živi u istom domaćinstvu / kući s oba razvedena roditelja	DA	NE

PRIOLOG 2: SKALA PROCJENE PONAŠANJA DJECE OD 6 DO 18 GODINA (CBCL)

IME I PREZIME DJETETA:			ŠKOLA _____ Razred _____
SPOL: M Ž DOB:			UPITNIK JE ISPUNIO:
DANAŠNJI DATUM:			DATUM ROĐENJA:
			Majka Otac Netko drugi
			Potpis:

STRUČNA SPREMA RODITELJA (prekrižite kvadratić):

Otac:

- završena osnovna škola
- završena srednja škola
- završena viša škola
- završena visoka škola ili fakultet
- završen poslijediplomski studij/doktorat

Zaposlen: DA   NE

Majka:

- završena osnovna škola
- završena srednja škola
- završena viša škola
- završena visoka škola ili fakultet
- završen poslijediplomski studij/doktorat

Zaposlena: DA NE

Molimo ispunite ovaj upitnik kako bismo dobili vaš dojam o ponašanju djeteta, bez obzira da li se drugi slažu s tim dojmom. Slobodno upišite dodatne komentare pored svake čestice ili u slobodan prostor.

Dolje su navedene tvrdnje koje opisuju djecu i mlade. Molimo vas da za svaku tvrdnju procijenite u kojoj mjeri opisuje vaše dijete sada ili tijekom proteklih 6 mjeseci. Ako tvrdnja potpuno točno opisuje vaše dijete, zaokružite 2. Ako je tvrdnja djelomično točna za vaše dijete, zaokružite 1, a ako uopće nije točna za vaše dijete, zaokružite 0. Molimo vas da odgovorite na sve tvrdnje, premda vam se može činiti da se neke uopće ne odnose na vaše dijete.

0 = netočno (koliko vi znate)   1 = djelomično ili ponekad točno   2 = potpuno točno ili često točno

0 1 2	1. Ponaša se djetinjasto za svoju dob	0 1 2	21. Uništava tuđe stvari
0 1 2	2. Pije alkohol bez odobrenja roditelja	0 1 2	22. Neposlušno kod kuće
0 1 2	3. Često se svađa	0 1 2	23. Neposlušno u školi/vrtiću
0 1 2	4. Ne uspijeva završiti ono što započne	0 1 2	24. Slabo jede
0 1 2	5. U malo čemu uživa	0 1 2	25. Ne slaže se s drugom djecom
0 1 2	6. Obavlja nuždu izvan zahoda	0 1 2	26. Ne osjeća krivnju nakon što učini nešto što ne treba
0 1 2	7. Umišljeno, hvalisavo	0 1 2	27. Ljubomorno je na druge
0 1 2	8. Ne može se koncentrirati, ne može duže održavati pažnju.	0 1 2	28. Krši pravila kod kuće, u školi ili drugdje
0 1 2	9. Ne može prestati misliti na neke stvari, opsjedaju ga neke misli (opišite): _____	0 1 2	29. Boji se nekih životinja, situacija, ili mjesta (ne uključuje vrtić/školu) – opišite: _____
0 1 2	10. Ne može sjediti na miru, nemirno ili hiperaktivno	0 1 2	30. Boji se ići u vrtić/školu
0 1 2	11. Previše vezano za odrasle, nesamostalno	0 1 2	31. Boji se da će pomisliti ili učiniti nešto loše
0 1 2	12. Žali se na osamljenost	0 1 2	32. Misli da mora biti savršeno
0 1 2	13. Zbunjeno, čini se odsutno	0 1 2	33. Misli da ga nitko ne voli
0 1 2	14. Puno plače	0 1 2	34. Misli da drugi imaju nešto protiv njega
0 1 2	15. Grubo prema životinjama	0 1 2	35. Osjeća se bezvrijedno ili inferiorno
0 1 2	16. Grubo ili zločesto prema drugima	0 1 2	36. Često se ozlijedi, sklono nezgodama
0 1 2	17. Sanjari, izgubi se u svojim mislima	0 1 2	37. Često se potuče
0 1 2	18. Namjerno se ozljeđuje ili je pokušalo izvršiti samoubojstvo	0 1 2	38. Često ga zadirkuju
0 1 2	19. Zahtijeva puno pažnje	0 1 2	39. Družuje se s drugima koji upadaju u nepravilike
0 1 2	20. Uništava svoje stvari		

- 0 1 2 40. Čuje zvukove ili glasove koji ne postoje (opišite): _____
- 0 1 2 41. Naglo je, reagira bez razmišljanja
- 0 1 2 42. Radije je samo nego s drugima
- 0 1 2 43. Laže ili vara
- 0 1 2 44. Grize nokte
- 0 1 2 45. Nervozno, uzrujano ili napeto
- 0 1 2 46. Pravi nervozne pokrete ili trzaje (opišite): _____
- 0 1 2 47. Ima noćne more
- 0 1 2 48. Nije omiljeno među drugom djecom
- 0 1 2 49. Ima zatvor ili zadržava stolicu
- 0 1 2 50. Previše je bojažljivo ili zabrinuto
- 0 1 2 51. Ima vrtoglavice
- 0 1 2 52. Često ima osjećaj krivice
- 0 1 2 53. Prejeda se
- 0 1 2 54. Previše umorno
- 0 1 2 55. Ima višak kilograma
- 0 1 2 56. Ima zdravstvene tegobe bez jasnog medicinskog uzroka:
- 0 1 2 a. bolovi (ne glavobolje)
- 0 1 2 b. glavobolje
- 0 1 2 c. mučnina
- 0 1 2 d. problemi s očima
- 0 1 2 e. svrbež ili drugi problemi s kožom
- 0 1 2 f. bolovi ili grčevi u truhu
- 0 1 2 g. povraćanje
- 0 1 2 h. drugo (opišite) _____
- 0 1 2 57. Fizički napada ljude
- 0 1 2 58. Čačka nos, kožu ili druge dijelove tijela (opišite): _____
- 0 1 2 59. Igra se vlastitim spolovilom pred drugima
- 0 1 2 60. Prečesto se igra vlastitim spolovilom
- 0 1 2 61. Slab školski uspjeh
- 0 1 2 62. Ima slabu koordinaciju, nespretno
- 0 1 2 63. Radije bira društvo starije djece
- 0 1 2 64. Radije bira društvo mlađe djece
- 0 1 2 65. Odbija govoriti
- 0 1 2 66. Bez razloga ponavlja neke pokrete (opišite): _____
- 0 1 2 67. Bježi od kuće
- 0 1 2 68. Često viče
- 0 1 2 69. Tajnovito, drži sve u sebi
- 0 1 2 70. Vidi stvari koje ne postoje (opišite) _____
- 0 1 2 71. Nesigurno, lako se zbuni ili posrami
- 0 1 2 72. Pali vatru bez razloga
- 0 1 2 73. Ima seksualne probleme (opišite): _____
- 0 1 2 74. Pravi se važnim ili se glupira
- 0 1 2 75. Stidljivo, plaho
- 0 1 2 76. Spava manje od većine djece
- 0 1 2 77. Spava više od većine djece danju i/ili noću (opišite): _____
- 0 1 2 78. Nepažljiv, lako ga je omesti
- 0 1 2 79. Ima problema s govorom (opišite): _____
- 0 1 2 80. Zuri u prazno
- 0 1 2 81. Krade u kući
- 0 1 2 82. Krade izvan kuće
- 0 1 2 83. Skuplja i čuva stvari koje mu ne trebaju (opišite): _____
- 0 1 2 84. Čudno se ponaša (opišite): _____
- 0 1 2 85. Ima čudne ideje (opišite): _____
- 0 1 2 86. Tvrdoglavo
- 0 1 2 87. Izenada mijenja raspoloženje ili osjećaje
- 0 1 2 88. Često je namrgođeno
- 0 1 2 89. Sumnjičavo
- 0 1 2 90. Psuje ili govori nepristojne riječi
- 0 1 2 91. Priča da će se ubiti
- 0 1 2 92. Govori ili hoda u snu (opišite): _____
- 0 1 2 93. Previše govori
- 0 1 2 94. Previše zadirkuje druge
- 0 1 2 95. Nagle je naravi, lako plane
- 0 1 2 96. Previše misli na seks
- 0 1 2 97. Prijeti drugima
- 0 1 2 98. Siše palac
- 0 1 2 99. Puši duhan
- 0 1 2 100. Ima problema sa spavanjem (opišite): _____
- 0 1 2 101. Bježi s nastave, namjerno izostaje iz škole
- 0 1 2 102. Premalo aktivno, usporeno ili nema energije
- 0 1 2 103. Nesretno, tužno ili potišteno
- 0 1 2 104. Bučnije je od druge djece
- 0 1 2 105. Koristi lijekove bez medicinskog razloga (opišite): _____
- 0 1 2 106. Ponaša se nasilno
- 0 1 2 107. Nekontrolirano se pomokri tijekom dana
- 0 1 2 108. Pomokri se u krevet
- 0 1 2 109. Cendravo, plačljivo
- 0 1 2 110. Želi biti suprotnog spola
- 0 1 2 111. Povučeno, ne druži se s drugima
- 0 1 2 112. Zabrinuto
- 0 1 2 113. Molimo vas da dolje navedete bilo koje probleme sa svojim djetetom koji nisu gore navedeni: _____
- 0 1 2 _____
- 0 1 2 _____
- 0 1 2 _____

LITERATURA:

- Achenbach, T. M. i Rescorla, L. A. (2001). *Manual for the ASEBA School-Age Forms & Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Research Center for Children, Youth & Families.
- Amato, P. R. (1993). Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, 55 (1), 23 – 38.
- Amato, P. R. i Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110 (1), 26 - 46.
- Carr, A. (1999). Separation and divorce. U *The Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology: A Contextual Approach* (str. 880 - 910). Hove and New York: Brunner-Routledge.
- Cherlin, A. J. (1992). *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Cohen, G. (2002): Helping children and families deal with divorce and separation – Clinical report: Guidance for the clinician in rendering pediatric care. *Pediatrics*
- Dong, Q., Wang, Y., i Ollendick, T. H. (2002). Consequences of divorce on the adjustment of children in China. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 31, 101 - 110.
- Emery, R. E. (1988). Children in the divorce process. *Journal of Family Psychology*, 2 (2), 141 - 144.
- Forehand, R., Biggar, H. i Kotchick, B. (1998). A Cumulative risk across family stressors: Short- and long-term effects for adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26 (2), 119 - 128.
- Furstenberg, F. F., Jr. i Cherlin, Andrew, J. (1991). *Divided families: What happens to children when parents part*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Hetherington, E. M. (2003). Social support and the adjustment of children in divorced and remarried families. *Childhood: A Global Journal of Child Research*, 10 (2), 217 - 236.
- Hetherington, E. M. (1993). An overview of the Virginia longitudinal study of divorce and remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology*, 7 (1), 39 - 56.
- Hetherington, E. M. (1979). Divorce: A child's perspective. *American Psychologist*, 34 (10), 851 - 858.
- Hetherington, E. M. i Anderson, E. R. (1988). The effects of divorce and remarriage on early adolescents and their families. U Levine, M. D. i McAnerney, E. R. *Early adolescent transitions*. Lexington, MA, England: Lexington Books/D. C. Heath and Com.

- Hetherington, E. M., Bridges i Insabella (1988). What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American Psychologist*, 53 (2), 167 – 184.
- Hetherington, E. M. i Clingempeel, W. G. (1992). Coping with marital transitions: A family systems perspective. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 57 (2 - 3), 1 - 242.
- Hetherington, E. M., Cox, M. i Cox, R. (1985). Long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24 (5), 518-530.
- Hetherington, E. M., Cox, M. i Cox, R. (1979). Play and social interaction in children following divorce. *Journal of Social Issues*, 35 (4), 26 - 49.
- Hetherington, E. M. i Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40 (1), 129 - 140.
- Hetherington, E. M., Stanley-Hagan M. i Anderson, E. R. (1989). Marital transitions: A child's perspective. *American Psychologist*, 44 (2), 303 - 312.
- Heubusch, K. (1998). Divorced from reality – divorce and its effects on children are better when conflict ends and a healthier home is established, University of Michigan research. *American Demographics*
- Hoffman, M. A., Levy-Shiff, R. i Ushpiz, V. (1993). Gender differences in the relation between stressful life events and adjustment among school-aged children. *Sex Roles*, 29 (7 - 8), 441 - 455.
- Ingoldsby, E. M., Shaw, D. S. i Owens, E. B. (1999). A Longitudinal study of interparental conflict, emotional and behavioral reactivity, and preschoolers' adjustment problems among low-income families. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 27(5), 343 - 356.
- Kasen, S., Cohen, P., Brook, J. S. (1996). A multiple-risk interaction model: Effects of temperament and divorce on psychiatric disorders in children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 24(2), 121 - 150.
- Kerig, P. K. (1998). Moderators and mediators of the effects of interparental conflict on children's adjustment. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26 (3), 199 - 212.
- Kolesarić, V., Krizmanić, M., i Petz, B. (1991). *Uvod u psihologiju: suvremena znanstvena i primijenjena psihologija*. Bjelovar: Prosvjeta.
- Lauer, R. H. i Lauer, J. C. (1994). Separation and divorce. U *Marriage and family: The quest for intimacy*. Wisconsin, Iowa: Browni Benchmark.

- McKenry, P. C. i Price, S. J. (1994). Families Coping With Problems and Change. U *Families and Change*. Thousand Oaks: Sage publications.
- Palosaari, U. i Aro, H. (1994). Effect of timing of parental divorce on the vulnerability of children to depression in young adulthood. *Adolescence*, 29 (115), 681 - 690.
- Phares, V. i Lum, J. J. (1996). Family demographics of clinically referred children: what we know and what we need to know. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 24 (6), 787 - 801.
- Sandler, I., Wolchik, S. i Braver, S. (1991). Stability and quality of life events and psychological symptomatology in children of divorce. *American Journal of Community Psychology*, 19 (4), 501 - 520
- Schroeder, C. S. i Gordon, B. N. (1991). Divorce. In *Assessment and treatment of childhood problems*. New York, London: The Guilford Press.
- Shaw, D. S. i Ingoldsby, E. M. (1999). Children of divorce. U R. T. Ammerman, M. Hersen, i C.G. Last (Eds). *Handbook of prescriptive treatments for children and adolescents* (str. 346 - 363). Needham Heights, MA: Allyn i Bacon.
- Shaw, D. S., Emery, R. E. i Tuer, M. D. (1993). Parental functioning and children's adjustment in families of divorce: A prospective study. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 21 (1), 119 - 134.
- Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2003. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske
- Webb, N. B. (2003). Children in divorcing and reconstituted families. U *Social work practice with children*. New York, London: The Guilford press.
- Wolchik, S. A., Tein, J. Y. i Sandler, I. N. (2002). Fear of abandonment as a mediator of the relations between divorce stressors and mother-child relationship quality and children's adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30 (4), 401 - 418.
- Wolchik, S. A., Wilcox, K. L. i Tein, J. Y. (2000). Maternal acceptance and consistency of discipline as buffers of divorce stressors on children's psychological adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28 (1), 87 - 102.
- Živčić-Bećirević, I. i Smojver-Ažić, S. (2004). Adaptacija ASEBA instrumenata u Hrvatskoj. Psychology in Post-War Societies. October 14-16, 2004. LMU, Munich.